

◇ ابراز علاقه همسران؛ هنر زندگی در مسیر بندگی

علی سرلک^۱
فاطمه سعیدی^۲

چکیده

کاهش معنادار روابط همسری و افزایش شتابان طلاقهای حقوقی و عاطفی در خانواده‌ها، دلیل روشنی برای بررسی راهکارهای مناسب جهت برون‌رفت از ساختار معیوب و بی‌ثمر خانواده گسیخته و ناموفق با کارکردهای نامناسب موجود است. آگاهی همسران از مفهوم، کارکردها و مهارت‌های ابراز علاقه به همدیگر بر اساس بندگی خدا در زندگی معنوی، از مسائل حساس و مهمی است که باعث آرامش، افزایش اعتماد متقابل، تأمین نیازهای مادی و معنوی اعضای خانواده می‌شود که در نهایت به تقویت بنیان خانواده و سلامت روانی جامعه منجر خواهد شد. **هدف:** هدف این مقاله، تأکید بر اهمیت ابراز علاقه همسران و تبیین روشهای آن از منظر آیات و روایات به منظور کاهش طلاقهای عاطفی و حقوقی بوده است. **روش:** روش مورد استفاده در این تحقیق، کتابخانه‌ای (توصیفی - تحلیلی) بود. **یافته‌ها:** تبادل عواطف و علاقه‌مندی بین همسران، از مصادیق بندگی خداوند متعال است. **نتیجه‌گیری:** ابراز علاقه سبب آرامش جسم و روح همسران شده، عاملی مؤثر برای جلوگیری از طلاق عاطفی در خانواده است. سلامت جامعه و کاهش فساد در ارتباطات اجتماعی یکی از پیامدهای مهم مهارت ابراز علاقه در خانواده است. مهارت ابراز علاقه در ابعاد کلامی و رفتاری و تأمین نیازهای زن و شوهر نمود پیدا می‌کند. ابراز علاقه بین همسران ضمن جلب رحمت الهی، عاملی مؤثر برای حرکت در مسیر بندگی است. توجه به تفاوتها و خصوصیات جنسیتی زن و شوهر، امری مهم در تقویت مهارت ابراز علاقه در بین همسران است.

واژگان کلیدی: ابراز علاقه، اخلاق همسران، بندگی و معنویت، قرآن، سنت و روایات.

◇ دریافت مقاله: ۹۱/۱۰/۱۳؛ تصویب نهایی: ۹۲/۰۶/۲۰.

۱. عضو هیئت علمی دانشگاه هنر (نویسنده مسئول) / آدرس: تهران، خیابان حافظ، خیابان سرهنگ سخایی، دانشگاه هنر / نمابر:

Email: alisarlak008@yahoo.com / ۳۶۲۲۷۹۴۷

۲. دانشجوی دکتری علوم و معارف نهج‌البلاغه دانشگاه پیام نور.

الف) مقدمه

در روابط همسران هر چه مودت و رحمت عمیق‌تر و گسترده‌تر باشد، زندگی خانوادگی از آرامش، لذت و رشد بیشتری برخوردار خواهد بود. در نگاه پیشوایان دین، میان ایمان به خدا و دوست داشتن انسانها به طور کلی و عشق و علاقه به همسر به طور ویژه، رابطه‌ای تنگاتنگ است؛ چنان که هر کس خدادوست‌تر باشد، همسر دوست‌تر است. (لدشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۶۳ و ۶۵)

قرآن کریم از رابطه میان زوجین با کلمه مودت و رحمت یاد می‌کند (روم: ۲۱) که این مسئله اشاره به جنبه انسانی و فوق حیوانی زندگی زناشویی دارد (مطهری، ۱۳۷۷: ۵۳) و عبارت «وَجَعَلَ بَيْنَكُم مَّوَدَّةً وَرَحْمَةً»، بیانگر رابطه دوستی و مهربانی است؛ بدین معنا که هم یکدیگر را دوست بدانند و به هم عشق بورزند و هم با یکدیگر مهربان باشند. (خامنه‌ای، ۱۳۸۱: ۱۰۷)

شاید بتوان بین رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ (انبیاء: ۱۰۷) بودن پیامبر (ص) و وجود مودت و رحمت بین زوجین، این ارتباط مفهومی را برقرار ساخت که دوستی و محبت بین زن و شوهر علاوه بر اینکه آرامش و رحمت الهی را به ارمغان می‌آورد، دژ محکمی در برابر انواع آسیب‌هایی روانی و عاطفی به شمار می‌آید. این آرامش روانی و دل‌آرامی اعضا نسبت به هم، آنها را به جایی می‌رساند که در دعاهایشان از درگاه خدا می‌خواهند که همسران و فرزندان آنان را از کسائی قرار دهد که مایه روشنی چشم آنان شوند (فرقان: ۷۴). معنای جمله «قَرَّتْ عَيْنَهُ» این است که: خدا به او چیزی داد که چشمش آرامش یافت و دیگر چشمش به دست این و آن نمی‌افتد. همچنین به کسی که مایه مسرت آدمی است، نور چشم گفته می‌شود (طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۵: ۳۳۹-۳۳۸). خداوند این اوصاف را برای گروه ممتاز مؤمنان که در صف مقدم قرار دارند، تحت عنوان «عباد الرحمن» شرح می‌دهد. همان گونه که رحمت عام خدا همگان را فرا می‌گیرد، رحمت این بندگان خدا نیز از جهاتی عام است و علم و فکر و بیان و قلم و مال و قدرتشان پیوسته در مسیر هدایت خلق خدا کار می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۵: ۱۶۸). در نتیجه، دیگران که دوستدار تقویند از آنان می‌آموزند و پیروی می‌کنند (طباطبایی، همان: ۳۳۹). بدون تردید اهل بیت (ع) از روشن‌ترین مصداق‌های این آیه‌اند، اما این مسئله مانع از گسترش مفهوم آیه نخواهد بود که مؤمنان دیگر نیز هر کدام در شعاعهای مختلف، امام و پیشوای دیگران باشند (مکارم شیرازی، همان: ۱۶۹). از آنجا که ابراز علاقه و محبت، یکی از عوامل مؤثر برای پیشگیری از بروز طلاق حقوقی و عاطفی بین زوجین به حساب می‌آید و باعث آرامش و نشاط روح و جسم زن و

ابراز علاقه همسران؛ هنر زندگی در مسیر بندگی ❖ ۶۶۷

شوهر و جلب رحمت الهی است، گامی مؤثر در مسیر بندگی نیز خواهد بود و آراستگی به این مهارت می‌تواند الگو و سرمش خوبی برای دیگران باشد.

در این مقاله سعی بر آن است که ضمن نگاهی اجمالی به مسئله طلاق عاطفی در محیط خانواده، مهارت ابراز علاقه را به عنوان راهکاری مؤثر جهت جلوگیری از بروز طلاق عاطفی در بین همسران، به صورتی جامع و کاربردی، با تکیه بر آیات قرآن کریم، سخنان معصومین (ع) و دیدگاه‌های اندیشمندان دینی مورد بررسی قرار بگیرد.

گفتنی است مهارت‌های ابراز علاقه که در این مقاله مورد پژوهش قرار گرفته، در حیطه خانواده و در ارتباطات زن و شوهر مد نظر است.

ب) واژه‌شناسی

از دیدگاه اهل لغت، واژه «خانواده» در معانی اهل خانه، خاندان (معین، ۱۳۷۱، ج ۱: ۱۳۹۴)، تبار و دودمان آمده است و واژه «خانوادگی» در معنای منتسب به خانواده، مربوط به همه افراد خانواده آورده شده است. (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۰۷۸). واژه «زناشویی» نیز در معانی ازدواج، نکاح (نفسی، ۱۳۴۳، ج ۳: ۱۵۸۲)، همسر گرفتن، علقه و رابطه زوجیت بیان شده است. (همان). واژه «علاقه» در کتب لغت‌شناسی در معانی دوست داشتن، محبت قلبی (عمید، ۱۳۸۸: ۸۷۳)، ارتباط و هر چیزی که بدان چیزی را آویزند (معین، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۳۳۲) بیان شده است. واژه «طلاق» نیز در معانی رهاشدن از قید نکاح (نفسی، ۱۳۴۳، ج ۳: ۲۲۵۲)، بر هم زدن رابطه زوجیت، رها کردن و ترک کردن آمده است. (دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۹۴۴)

ج) مفهوم طلاق عاطفی و ارتباط آن با موضوع ابراز علاقه

منظور از طلاق عاطفی، حالتی در روابط زن و شوهر است که با وجود زندگی مشترک در زیر یک سقف، از حیث ارتباط انسانی دچار آسیب شده و در داد و ستد عاطفی با یکدیگر مشکل دارند. به گونه‌ای که یا نسبت به هم فاقد علاقه‌اند یا قدرت کافی برای ابراز علاقه ندارند؛ که در هر دو صورت، نتیجه یکی است و آن هم بروز بروودت عاطفی در سازمان خانواده و ضعف تدریجی پایه‌های زندگی است. (شرفی، ۱۳۸۷: ۴۳)

در پژوهشی که با روش کیفی مبتنی بر پایه راهبرد نظریه‌مبنایی از طریق مصاحبه عمیق با زنانی انجام شده که سنشان بین ۲۵ تا ۵۲ سال و سطح تحصیلات آنان و همسرانشان از زیر دیپلم تا دکترا بوده است، مواردی چون: عدم تأمین نیازهای عاطفی، بی‌توجهی مردان، مشکلات ارتباطی، عدم همدلی و همراهی، عدم گذاردن وقت با یکدیگر، نارضایتی جنسی و برخی عوامل دیگر را از جمله عواملی می‌داند که منجر به بروز طلاق عاطفی در بین زن و شوهر می‌شود (باستانی و همکاران، ۱۳۸۹: ۸-۹). بررسی این موضوع نشان می‌دهد طلاق عاطفی پدیده‌ای تک عاملی نیست، بلکه مجموعه‌ای از عوامل در پیوند با هم منجر به آن می‌شوند. (همان: ۱۶)

با این وجود، عاملی چون عدم تأمین نیازهای عاطفی و عدم توانمندی زن و شوهر در ابراز علاقه خویش نسبت به یکدیگر، از جمله مهم‌ترین عواملی است که می‌تواند نقش مؤثری در بروز این پدیده داشته باشد؛ چرا که احساس رضایتمندی از رابطه همسری می‌تواند سایر خلأها و کمبودهای دیگر را بپوشاند؛ زیرا نیاز به محبیت و محبت ورزیدن جزء نیازهای اصیل و فراگیر آدمی است و چیزی نمی‌تواند جایگزین عدم تأمینش شود.

د) جلوه‌های ابراز علاقه در بین همسران

در نگاه درون‌دینی، ابراز علاقه در محیط خانواده دارای نمودهایی در ابعاد مختلف است، که به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد:

۱. جلوه‌های کلامی

یکی از مهم‌ترین شیوه‌های ابراز علاقه در بین همسران استفاده از نعمت کلام و بیان کردن محبت و علاقه در ارتباطات زن و شوهر است. از جمله جلوه‌های این شیوه عبارت است از:

یک) گفتگو و تعامل همراه با درک و محبت

نقش بی‌ظنیر سخن و گفت و شنود می‌تواند مانند لنگری آرام‌بخش برای کشتی طوفان‌زده خانواده در مشکلات و درگیری‌ها باشد. نعمت فوق‌العاده بیان «عَلِمَةُ الْبَيَانِ» (الرحمن: ۴) که امتناناً به انسان عطا شده است، کارکردهای فراوانی دارد که یکی از عمده‌ترین آنها تحکیم

روابط انسانی و تلطیف درشتی‌ها و تیزی‌های زندگی است. سطح گفتار و اثربخشی آن به حدی است که مهم‌ترین و آخرین معجزه پیامبری، همین کلام است و قرآن که مجموعه سخنان خداست، معجزه جاودان پیامبر(ص) است، به خصوص در محیط خانواده و روابط همسران با یکدیگر؛ زیرا بخش عمده‌ای از نیاز عاطفی همسران از طریق همین گفت و شنود تأمین شده و احساس رضایتمندی از زندگی از این طریق منتقل می‌شود.

از سویی، همسران برتر به این حقیقت اذعان دارند که می‌توانند با گیرایی کلامی و بارانی از جذائیت‌های بیانی، آنچنان وجود همسر خود را سیراب کنند که در برابر محرک‌های صوتی و کلامی نامحرمان کاملاً مصون باشند(افروز، ۱۳۷۶: ۱۰)؛ زیرا نفس گفتگو، سوی محتوای سخن، به مخاطب آرامش نسبی می‌دهد تا بتواند مشکلات یا تمایلات خود را مطرح کند و علاوه بر اینکه اهمیت مخاطب را می‌رساند، زمینه مناسب برای درک متقابل و همراهی و همکاری بیشتر فراهم می‌کند. ضمن اینکه در این گفتگوها، واژه‌ها بار معنایی مفیدی را از جهت ابراز و دریافت علاقه می‌توانند حمل کنند.

(دو) بیان علاقه و محبت

خانواده باید کانون عشق‌ورزی و فداکاری باشد و اعضای خانواده برای ابراز علاقه به اندازه و به موقع، برنامه داشته باشند که گاه این ابراز علاقه‌مندی‌ها کلامی است و گاه در رفتار نمایان می‌شود.

با توجه به اینکه روحیه زن نسبت به مرد عاطفی‌تر و روح او دارای ظرافت‌های خاصی است که بیشتر در معرض آسیب است، پیامبر اکرم(ص) در کلامی حکیمانه می‌فرماید: مرد اگر به همسر خود بگوید دوستت دارم، این سخن هرگز از قلب او بیرون نمی‌رود(حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰: ۲۳). از سویی، شوهر با به کار بردن تعابیر و کلمات دوستانه و مهربانگیز می‌تواند اطمینان و آرامشی را نصیب زن کند تا همراه همسرش در مشکلات زندگی همراه شود و هیچ کمبودی هم احساس نکند و اعتراض و ایرادی هم به زندگی همسرش نداشته باشد.

در این خصوص می‌توان به ابراز علاقه امام خمینی(ره)، استاد اخلاق و عارف فی‌الله، نسبت به همسرشان اشاره داشت که در نامه‌ای خطاب به ایشان می‌فرماید: «تصدت شوم! الهی قربانت بروم! در این مدت که مبتلا به جدایی‌ام، متذکر شما هستم و صورت زیبایی در آئینه قلبم منقوش است...»(سبحانی‌نیا و عسکری، ۱۳۷۹: ۱۹). بدون تردید چنین سطحی از ابراز علاقه

در پایداری و تحمل بالای همسر امام(ره) نقش فراوانی داشته است. از سویی، این ابراز علاقه بایستی از سوی زن نیز در نظر گرفته شود؛ همچنان که امام صادق(ع) یکی از ویژگی‌های زن نمونه را اظهار عشق او نسبت به همسر خود همراه با دلبری و زیبا کردن خود در چشم او بیان می‌فرمایند. (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۲۳)

سه) توجه به ویژگی‌های مثبت همسر و تکریم او

در زندگی خانوادگی توجه به نقاط قوت و برجسته کردن آنها در گفتگوها می‌تواند نقش مهمی را در علاقه‌مند کردن همسران نسبت به همدیگر ایفا کند. چنانچه خداوند متعال در آیه ۱۱ سوره ضحی می‌فرماید: «نعمتهای خدا را یاد کنید و آنان را اظهار نمایید». بازگو کردن نعمت خدا شکر است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲۷: ۱۴۹) که گاه با زبان و گاهی با عمل است. این سنت افراد سخاوتمند و کریم است که وقتی نعمتی به آنها روی آورد، بازگو می‌کنند و شکر خدا را به جا می‌آورند و عملشان نیز تأییدی بر این حقیقت است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲۷: ۱۰۸). در نتیجه، آراستگی به این مهارت ضمن جلب رحمت الهی و افزون شدن نعمتها باعث افزایش محبت در بین همسران می‌شود.

چهار) نام‌آوری دلنشین در خطاب همسر

در ارتباطات همسران، صدا زدن به نامی که مطلوب و محبوب زن یا شوهر است، عامل مهمی در ایجاد و تقویت محبت در ارتباطات زناشویی به حساب می‌آید. خداوند متعال از به کاربردن القاب ناپسند نهی فرموده‌اند (حجرات: ۱۱) و در سنت نبوی نیز پیامبر اکرم(ص) پسندیده می‌دانستند که شخص با نام و کنیه‌ای که بیش از همه دوست دارد خوانده شود (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۷۲) و امام علی(ع) می‌فرمایند: در خطاب کردن، زیبا و نیکو خطاب کنید تا جواب زیبا و نیکو بشنوید (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۳۶). با توجه به نیاز فراوان به خطاب قرار دادن همسر در زندگی، نوع عنوان خطاب و آهنگ کلام، ظرفیت فراوانی را در ابراز و دریافت ابراز علاقه‌مندی دارد. در روش حضرت زهرا(س) و امیرالمؤمنین(ع) در خطاب قرار دادن همدیگر بسیار نکته‌آموز است. تعابیری نظیر «سیدی و مولای، بنفسی انت» و ... از طرف حضرت زهرا(س) و نیز تعابیری شبیه «سیدتی» از طرف حضرت علی(ع) نسبت به حضرت زهرا(س) بسیار جالب است.

پنج) پاسخ دادن به محبت همسر

یکی از جلوه‌های مهم ابراز علاقه در بین زوجین، پاسخ دادن به محبت از سوی همسر است. این مهم در تقویت و افزایش رابطه عاطفی و درک متقابل زوجین از یکدیگر تأثیر بسزایی دارد. آیه شریفه «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» (الرحمن: ۶۰) به این نکته مهم تأکید می‌کند که مبادا در برابر نیکی دیگران بی تفاوت باشیم و احسان آنها را بی‌پاسخ بگذاریم. بایستی توجه داشت خودبینی و عدم مهارت پاسخگویی به محبت همسر، دو عامل اصلی در از بین رفتن انگیزه محبت کردن است. همسران در این خصوص، هم باید به آغازگری در محبت و هم به پاسخگویی نیکوتر رو بیاورند. (نساء: ۸۶)

۲. جلوه‌های رفتاری

با توجه به اهمیت و تأثیرگذاری اعمال و رسایی مفهومی که از این طریق منتقل می‌شود، در مجموعه معارف اسلامی در این حوزه به راهکارهای مؤثری اشاره شده است:

یک) هدیه دادن

هدیه دادن یکی از نمودهای عملی در نشان دادن علاقه زوجین نسبت به یکدیگر است. زن یا شوهر می‌توانند در مناسبت‌های مختلف علاقه خویش را با دادن هدیه‌هایی چه مادی و چه معنوی نسبت به هم ابراز کنند. در این خصوص رسول اکرم (ص) می‌فرمایند: هر گاه هر یک از شما به سفری رفت، هنگام بازگشت به خانه برای اهل خانه هدیه و تحفه‌ای بیاورد، هر چند سنگی باشد. (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۷۳: ۲۸۳)

دو) غذا خوردن با خانواده و به میل آنان

انتخاب نوع غذا و صرف زمان برای با هم غذا خوردن، بیانگر علاقه‌مندی به خانواده و اهمیت دادن به آنان است و در ایجاد همدلی بسیار مؤثر خواهد بود. رسول اکرم (ص) در این خصوص می‌فرمایند: مؤمن به میل خانواده‌اش غذا می‌خورد و منافق، خانواده‌اش به میل او غذا می‌خوردند (کلینی، ۱۳۳۵، ج ۴: ۱۲). طبعاً نوع غذا و زمان و مکان غذا خوردن مشمول عنوان کلی «به میل خانواده غذا خوردن» است.

در این راستا از ام ایوب پرسیده شد که با توجه به جایگاه رسول خدا (ص) نزد شما، آن حضرت کدام خوراک را بیشتر دوست داشت؟ گفت: هیچ وقت ندیدم که به خوراکی فرمان

دهد و هرگز ندیدم که درباره خوراکی که برایش آورده می شود ایراد بگیرد و بد بگوید. (دلشاد
تهرانی، ۱۳۸۶: ۸۳-۸۲)

همسر امام خمینی (ره) نیز بیان می کنند: امام (ره) به من خیلی اظهار محبت و علاقه
می کردند و مقید بودند این اظهار محبت و علاقه را جلوی فرزندان هم علنی کنند. اگر روزی
خانم غذا تهیه می کردند، هر چند هم که بد می شد، کسی حق اعتراض نداشت و امام از آن
تعریف می کردند. (اسلاملو، ۱۳۸۷: ۵۶)

سه) استقبال از همسر

به استقبال همسر رفتن در هنگام ورود به منزل می تواند با وجود سختی ها و خستگی های
کار روزانه، دنیای جدید و دلپذیری را برای همسر فراهم کند. این مسئله در نگاه معصومین (ع)
از اهمیت بسزایی برخوردار بوده است. چنانچه مردی نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: مرا
همسری است که چون به خانه روم، به استقبالم آید و چون بیرون شوم، بدرقه ام نماید و چون
مرا اندوهناک ببیند، گوید چه چیز اندوهناک ساخته است؟ اگر اندوه روزی ات را داری،
دیگری آن را برایت تکفل کرده است و اگر اندوه کار آخرت داری، خداوند آن را فزونی
بخشد. پس رسول خدا (ص) فرمود: او را به بهشت بشارت بده و به او بگو خداوند را
کارگزارانی است و تو از زمره آنانی و تو در هر روز اجر هفتاد شهید را داری. (طبرسی، ۱۴۱۲: ۲۰۰)

البته یک مرد فهمیده و با محبت می داند که همسر او نیز در طول روز زحمات زیادی
برای حفظ نشاط و آرامش در خانه متحمل شده است. در نتیجه او نیز سعی می کند در هنگام
ورود به خانه، مشکلات و خستگی ها را تا حد توان به فضای خانه داخل نکند و با روحیه ای
مناسب، با همسر خویش معاشرت نیکو داشته باشد و در فرصتی مناسب به جستجوی راه حل
برای مشکلات شغلی خویش بپردازد.

چهار) همدردی با همسر در مشکلات

هر یک از زوجین ممکن است در طول زندگی مشترک خویش با مشکلاتی روبه رو
شوند که سبب ناراحتی و موجب کاهش حس امید و نشاط در آنان شود. در این مرحله،
روحیه زن یا شوهر از حساسیت خاصی برخوردار است و بایستی همسر او به عنوان
نزدیک ترین فرد نسبت به او، از مهارت های رفتاری خاصی جهت تسکین و بهبود روحیه او

۶۷۳ ◆ ابراز علاقه همسران؛ هنر زندگی در مسیر بندگی

استفاده کند. آرامشی که در قرآن مجید به عنوان هدف ازدواج ذکر می‌شود (روم: ۲۱)، جلوه اصلی‌اش هنگام بروز سختی‌ها و مشکلات نمایان می‌شود.

پنج) اختصاص وقت معین به همسر

زن و شوهر برای گرم کردن محیط خانه و به دست آوردن دل همدیگر بایستی در طول شبانه‌روز ساعتی را به همسر خود اختصاص دهند. رسول اکرم (ص) در بیانی می‌فرماید: نشستن مرد در کنار عیال خود، در پیشگاه خداوند متعال از اعتکاف در مسجد من، محبوب‌تر است (ابی‌فراس، بی‌تا، ج ۲: ۱). روشن است که اختصاص این فرصت و گفتگوهای همراه با محبت و علاقه پیرامون مسائل زندگی، میزان حس تفاهم و علاقه‌مندی طرفین را نسبت به یکدیگر به شکل چشمگیری افزایش می‌دهد و نقش بسیاری در جلوگیری از تنش‌های احتمالی بعدی خواهد داشت.

شش) در نظر گرفتن حساسیتهای همسر

توجه داشتن به حساسیتهای همسر، نقش مهمی در درک متقابل زن و شوهر از همدیگر و ایجاد محبت و دلبستگی در روابط زناشویی دارد. نمونه عالی چنین حساسیتی در گفتگوی بین حضرت صدیقه طاهره (س) و امام علی (ع) نقل شده است که در پاسخ به همسرشان هنگامی که از او پرسیدند: چرا ایشان را از نبود غذا و تحمل گرسنگی آگاه نکرده بودند، می‌فرماید: رسول خدا (ص) به من سفارش فرمودند: دخترم! چیزی از پسرعمویت در خواست مکن؛ اگر چیزی برای تو آورد، بپذیر و الا تو درخواست چیزی [که بیش از طاقت همسرت باشد] نداشته باش (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۶۲۲). در این نقل، علاقه شدید حضرت زهرا (س) به همسرشان در دقت و مراقبت در نگفتن حتی درخواست کوچکی که ممکن است همسر در برابر آن احساس نامطلوبی پیدا کند، نمودی آشکار دارد.

همچنین شوهر بایستی در کلام و رفتار خود زمینه را برای سوء تفاهم فراهم نکند و در مقابل، خانم هم از گمانهای بی‌پایه و تفسیرهای منفی و وسوسه‌های فکری خودداری کند (حیدری، ۱۳۸۷: ۸۴). در فضای خانه زن همواره باید مراقب شکوه و اقتدار همسر و نقش مدیریتی او باشد، همچنان که مرد نیز باید به محبوب بودن و جذابیت‌های ظاهری و رفتاری همسرش توجه کند تا از این طریق، آرامش و مهربانی در زندگی حاکم شود و سوء تفاهم و سوء ظن از میان برود.

هفت) همکاری زن و مرد در منزل

زن و شوهر علاوه بر نسبت زوجیت، باید دو رفیق دلسوز برای یکدیگر باشند. قانون و محبت باید همراه همدیگر باشند. چنانچه در آیه ۹۰ سوره نحل آمده است: «به درستی که خداوند (مردم را) دستور به عدل و احسان می‌دهد». (مظاهری، ۱۳۶۴: ۵۸)

تعاون میان همسران، نیازمند انسانهایی است که دارای ذهنی باز و ظرفیتی بالابند تا به دور از خودخواهی عمل کنند. آیت‌الله فضل‌الله در این خصوص بیان می‌کنند: در تاریخ زندگی حضرت زهرا(س) مسئله تقسیم کار منزل در آن زمان، هیچ گونه عیب و عاری برای شخصیت مرد در برابر زن، در پی نداشته است. (فضل‌الله، ۱۳۸۳: ۸۸)

رسول اکرم(ص) مایحتاج خانواده را خودشان تهیه می‌کردند و خجالت نمی‌کشیدند که کالای خود را از بازار به سوی خانواده‌شان حمل کنند (شرح نهج‌البلاغه، ج ۱: ۱۹۶). هنگامی که از عایشه سؤال شد رسول خدا(ص) در خانه چه می‌کردند؟ گفت: جامه‌اش را می‌دوخت و پای‌افزارش را پینه می‌زد و آنچه مردان در خانه‌هایشان انجام می‌دهند انجام می‌داد. (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۶: ۲۳۰)

رسول خدا(ص) کارهای داخل منزل را به فاطمه(س) و کارهای بیرون منزل را به علی(ع) محوّل کردند (دستی، بی‌تا: ۱۶۸) و حضرت زهرا(س) رضایت خود را از این تقسیم کار با این جمله که: «کسی جز خداوند نمی‌داند که چقدر از این امر خوشحال شدم» اعلام فرمودند (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۳: ۴۸). با این وجود، امام علی(ع) در کارهای داخل منزل نیز به همسر خود کمک می‌کردند. از ایشان نقل است: روزی رسول خدا(ص) بر ما وارد شد در حالی که فاطمه بر سر دیگ غذا بود و من عدس پاک می‌کردم. فرمود: ای ابا الحسن! گفتم: بله ای رسول خدا. فرمود: از من بشنو و من جز آنچه پروردگارم مرا بدان فرمان داده است نمی‌گویم... ای علی(ع)! هر که خدمت به خانواده را عار نداند و از آن سر باز نزند، بی‌حساب وارد بهشت شود... ای علی(ع)! خدمت به خانواده، کفاره گناهان کبیره است و آتش خشم خداوند را خاموش می‌سازد و چنین کسی به پاداش همکاری‌اش، نیکویی‌ها و درجه‌های بهشتی نصیبش خواهد شد. ای علی! به خانواده‌اش خدمت نمی‌کند مگر کسی که به مقام صدیق یا شهید رسیده باشد یا کسی که خداوند خیر دنیا و آخرت را برای او بخواهد. (شعیری، ۱۳۶۳: ۱۰۳-۱۰۲)

هشت) همراهی زن و شوهر در مسائل اقتصادی

یکی از مواردی که مرد می‌تواند علاقه‌ خویش را نسبت به همسر خود ابراز کند، گشایش بخشی در زندگی در حد توان و تلاش برای بهبودبخشی به وضعیت اقتصادی است. امام سجاد(ع) در این باره می‌فرمایند: به راستی پسندیده‌ترین شما در درگاه خدا، نعمت‌بخش‌ترین شما بر خانواده‌ خویش است(ابی فراس، بی‌تا، ج ۲: ۴۷) و امام رضا(ع) در سفارشی می‌فرمایند: بر صاحب نعمت لازم است که برای خانواده‌اش وسعت دهد و گشاده‌دستی کند.(حرانی، ۱۴۰۴: ۴۴۲)

در مقابل، یک زن با تدبیر نیز در این امر می‌تواند با عنایت به محدودیتهای همسر و با مدیریت صحیح، علاقه‌مندی خود را نسبت به شوهر خود ابراز کند. به طور مثال، درخواست او در مسائل مادی، در حد توان شوهرش باشد(نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۲۴۲) و در مراحل مختلف زندگی، مهارت قناعت‌ورزی را در نظر بگیرد(مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۰: ۲۳۹) و در مشکلات رفاهی زندگی صبر داشته و ضمن حُسن مدیریت در مخارج زندگی، از تجمل‌گرایی و چشم و هم چشمی پرهیز کند تا بدین وسیله، همراهی و همدلی خویش را که از علاقه‌مندی او نسبت به همسرش نشئت گرفته است، ابراز کند.

۳. تأمین نیازهای زیبایی‌دوستی

یکی از مهارت‌های ابراز علاقه در بین همسران، زیبا ساختن خویش در ارتباطات و تعاملات خانوادگی است؛ این مسئله در نشاط و افزایش محبت در خانه تأثیر قابل توجهی دارد.

یک) آراستگی زن و مرد در محیط خانه

در الگوهای رفتاری معصومین(ع) به امر زیبایی و آراستگی توجهی جدی شده است. رسول اکرم(ص) می‌فرمایند: اگر زن، خود را برای شوهرش [زیبا] نمی‌ساخت، بی‌گمان در دل او جا نمی‌گرفت(محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷: ۳۱۷) و به زنان می‌فرمودند: ناخن‌هایتان را کوتاه نکنید که کوتاه نکردن ناخن شما موجب زینت بیشتر است(حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲: ۱۳۴). امام علی(ع) در سفارشی می‌فرمایند: زن مسلمان بایستی خودش را برای شوهرش خوشبو سازد.(مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۰۰: ۲۴۵)

با وجود تأکدهای زیادی که در خصوص آراستگی زن در محیط خانه در نگاه درون‌دینی شده است، مردان نیز بایستی به این امر توجه کنند. امام کاظم(ع) در بیان اثرات آراستگی شوهر می‌فرماید: آراسته بودن مرد برای زن، از عواملی است که بر پاکدامنی زن می‌افزاید(طبرسی، ۱۴۱۲: ۹۷). در روایتی از حسن بن جهم نقل شده است: به امام رضا(ع) گفتم: خضاب کرده‌اید؟ فرمود: بله، به حنا و وسمه، آیا نمی‌دانی آراسته کردن خود اجر و ثواب دارد؟ بی‌گمان همسرت دوست دارد تو را آراسته ببیند، همان طور که تو دوست داری او را آراسته ببینی. (همان: ۸۱)

دو) توجه به علایق همسر

اینکه هر کدام از زن و مرد بدانند طرف مقابلشان به چه چیزهایی تمایل مثبت دارد و از چه چیزهایی احساس منفی و بدی دارد، در ایجاد و تحکیم علاقه بین آنها بسیار مؤثر است. در این باره نباید خجالت کشید و به نحوی که طرف مقابل آزرده خاطر نشود، به صورت مستقیم یا غیر مستقیم او را در جریان قرار داد. در روایت است فردی [به نام کنکر] امام سجاد(ع) را دیدند در اتاقی نشسته‌اند که دارای فرش زرد رنگ و دیوارهای سفید است، در حالی که لباس رنگین به تن داشتند. مدت کوتاهی نزد ایشان نشست. هنگام برخاستن، امام(ع) فرمودند: فردا ان‌شاءالله نزد من بیا. پس از خروج از منزل این فرد به همراهش [یحیی] می‌گوید: مرا نزد مردی بردی که لباس رنگین پوشیده بود. تصمیم داشتم دیگر نزد او بازنگردم. سپس اندیشیدم که دیدار مجدد وی ضرری ندارد. فردای آن روز، نزد او رفتم. در خانه باز بود و جز من کسی آنجا نبود. خواستم بازگردم. در این هنگام صدایی از داخل خانه مرا خواند، گمان بردم منظورش کسی جز من است، که مرا با نامم خواند که: ای کنکر! وارد شو و فقط مادرم مرا به این نام می‌خواند و کسی از این موضوع آگاه نبود. پس وارد شدم و حضرت را در اتاقی گلین دیدم که بر حصیری نشسته بود و لباسی از کرباس به تن داشت و یحیی نیز نزد او بود. به من فرمود: ای ابوخالدا! من تازه ازدواج کرده‌ام و آن چیزهایی که دیروز دیدی، نظر همسرم بود و من نمی‌خواهم با نظر همسرم مخالفت ورزم. (جریر طبری، بی‌تا: ۹۱)

به نظر پژوهنده، با توجه به کلام و رفتار امام(ع) آنچه تذکرش لازم است این نکته است که موضوع سلیقه و علاقه همسر مربوط به رنگ و شکل پوشش بوده و محور چنین حساسیتی تحکیم بنیان خانواده و تقویت روابط همسری است و اگر این موضوع و حوزه علایق و

سلايق به مسائل خلاف عقل و شرع كشيده شود، بدون ترديد هيچ گونه نرمش و همراهي رخ نخواهد داد. چنان كه از اين روايت برمي آيد مراعات اين حساسيتها در اوایل زندگي اهميت بيشتري دارد و به گونه‌اي اعتماد همسر را در اوایل زندگي بيشتري بايد جلب كرد.

۴. توجه به اقتضات جنسیتی

مسئله تفاوتهاي جنسیتی يكي از پايه‌هاي اساسی در مدیریت صحيح ابراز علاقه در بين زوجين است. از جمله مهارت‌هایی كه در اين زمينه می‌تواند تأثیر بسزایی در ابراز علاقه زوجين نسبت به يكديگر به همراه داشته باشد، موارد ذيل است.

يك) نقش متناسب با جنسیت در عين يگانگی وظیفه

زن و مرد، دو انسانند و در انسانیت مساوی‌اند. با اين وجود، در متن خلقت و فطرت، مدار زن و مدار مرد تفاوت‌هایی دارند تا اين دو مكمل يكديگر باشند. اگر زنها در خلقت جسمی و روحی عيناً مانند مردها بودند، نقص بود و اگر مردها عيناً مانند زنها بودند نیز نقص بود. (مطهری، بی تا، ج ۲۴: ۳۰۰-۲۹۹)

برای مرد، آمدن به داخل خانه، یافتن محیط امن خانه، زن مهربان و دوستدار و امين در کنار او، وسیله آرامش است و برای زن هم، داشتن مرد و تکیه‌گاهی كه به او عشق بورزد و برای او مانند حصن مستحکمی باشد، مایه آرامش و سعادت است. (خامنه‌ای، ۱۳۸۱: ۱۰۶)

در داخل خانواده، كار و روحيات مرد را نباید از زن توقع داشت؛ روحيات زن را هم نباید کسی از مرد توقع كند. مصلحت بشر و نظام اجتماعی زن و مرد در اين است كه روحيات و خصوصيات مرد و زن در تعاملشان در داخل خانواده دقیقاً رعایت شود تا هر دو خوشبخت باشند.

اساسی‌ترین كار زن، كاری است كه با خلقت زنانه او (الكافی، ج ۵: ۵۱۰)، با احساسات به ودیعت نهاده الهی در وجود او هماهنگ باشد. رسیدن و پاسخ گفتن به آن محبتی كه خدای متعال در همه وجود زن نهاده، مهم است (خامنه‌ای، ۱۳۸۱: ۱۲۰)؛ چنانچه انس بن مالك می‌گوید: پیامبر (ص) به ساریانانی كه با شتاب، همسران پیامبر را حرکت می‌دادند فرمودند: «در حرکت دادن اين شیشه‌های شكنده احتیاط را مراعات كنید». اين سخن، حكایت از توجه پیامبر (ص) به لطافت و ظرافت روحی و جسمی زنان دارد. (طیبی، ۱۳۸۵: ۳۶-۳۵)

شایان ذکر است میل بیش از حد و افراطی که در بعضی خانمها برای اشتغال و کار در بیرون از منزل به وجود آمده است، بدون تردید با ویژگی‌های زنانه آنها سازگار نیست، به خصوص بعضی شغل‌های سخت و دشوار که لطافت روحیه و برخورد را کم و از زن، موجودی خشن یا بی تفاوت می‌سازد. قرآن مجید در خصوص یکی از ویژگی‌های جسمی و روحی زن می‌فرماید: «وَيَسْتَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى...» (بقره: ۲۲۲) و با توجه به اینکه به دلیل ساختار طبیعی جسم زن در این دوران، برخی خصوصیات چون: خستگی، سردرد، افسردگی یا ناراحتی و گریه، زودرنجی، مشکل در تمرکز و کنار آمدن با استرس و... بر او حاکم می‌شود، مسئولیتهای سخت یا حساس ممکن است بر کاهش اعتماد به نفس و افزایش فشار روحی خانمها اثرگذار باشد. لذا به نظر می‌رسد با توجه به ویژگی‌های جنسیتی زن، خانه و خانواده اولین جایگاه متناسب با نقشهای جنسیتی زن باشد و بعد از آن، نوبت به مشاغلی است که با روحیات زن متناسب است.

از سویی زن باید عمیقاً توجه کند که جلوه‌های طبیعی زنانه، در محیط خانواده و نه در خیابان و...، به او در اعماق دل و جان شوهر عظمت و وقار می‌بخشد و تحت اجازه شوهر بودن، نه تنها چیزی از شخصیت او نمی‌کاهد، بلکه به شخصیت او اعتلا و بزرگی می‌دهد. در نتیجه، زنی که شیوه‌های زن بودن را هوشیارانه و به طور طبیعی و نه تصنعی به کار می‌گیرد، در زندگی موفق است و نه تنها خودش کامیاب است، بلکه شوهر را نیز کامیاب می‌کند و نشاط را در کانون خانواده مستقر می‌سازد. در اینجا است که مرد نیز موجودیت واقعی خود را تحقق یافته می‌بیند و خود را مغبون نمی‌بیند که درصدد جبران برآید و خلأیی در زندگی خود احساس نمی‌کند که بخواهد از راه تبدیل به احسن! یا تکمیل! آن خلأ را پر کند. (بهشتی، ۱۳۷۷: ۱۸۱ و ۱۸۴)

با توجه به اینکه مرد الهامگیر از زن است و اگر زنها نقش موافق و احساسات موافق داشته باشند، نیروی مردها را هم چند برابر می‌کنند (مطهری، بی تا، ج ۲۴: ۲۸۸) و بیش از مقداری که مرد در ساختن زن می‌تواند تأثیر داشته باشد زن در ساختن مرد تأثیر دارد (همان، ج ۱۷: ۳۹۸)، می‌توان نتیجه گرفت که در واقع خانواده را زن به وجود می‌آورد و اداره می‌کند و عنصر اصلی تشکیل خانواده، زن است، نه مرد و اگر زن خانواده، عاقل و با تدبیر باشد، خانواده را حفظ می‌کند. (خامنه‌ای، ۱۳۸۱: ۸۶)

دو) بستر گرم زناشویی

توجه و تأمین نیازهای جنسی زن و شوهر یکی از مسائل مهم در ابراز علاقه و افزایش محبت در روابط زناشویی است. در این خصوص، در محیط خانواده، زن هنگامی موجودیت واقعی خود را با تمام وجود آشکار می‌کند که در برابر شوهر، قانع و رام (دارای روحیه همدلی) باشد و همه امکانات و شرایط را برای جلب و جذب شوهر و کشانیدن او به سوی خود فراهم کند و کمبودی در امور جنسی و خلأیی در امور عاطفی برای او باقی نگذارد (بهشتی، ۱۳۷۷: ۱۸۱). این مسئله ضمن اهمیت بسزایی که داراست، یکی از حقوقی است که در نگاه دین، زن در قبال شوهر عهده‌دار است. (شیخ صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳: ۴۳۸)

زن و شوهر هر چه بیشتر به هم محبت کنند، زیاد نیست و این محبت، اعتماد را به همراه می‌آورد (حاج علی‌اکبری، ۱۳۸۳: ۶۸). امام صادق (ع) بهترین زنان را با محبت‌ترین آنها نسبت به شوهرانشان می‌دانند و این زنان کسانی‌اند که در امور جنسی، شوهرانشان را از خود منع نمی‌کنند و در برابر مردان دیگر عقیف‌اند (شیخ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۰۴) و هنگامی که با همسر خود خلوت می‌کنند، لباس حیا از تن به در می‌کنند. (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۱۶۰)

با توجه به اینکه پیشوایان دین به تفاوت‌های زن و مرد در این مسئله توجه داشته‌اند، در سفارشات تأکید کرده‌اند که مرد در تأمین نیاز جنسی، با شناختی درست از نیاز زن و روحیات او و فراهم کردن مقدمات لازم رفتار کند.

امام صادق (ع) در سفارشی، خوشخویی با همسر و دلبری از او را با زیبا نشان دادن خودش به او (که از مراحل تأمین نیاز جنسی به شمار می‌آید) و موافقت با همسر را، که بدین طریق بتواند موافقت، دوستی و میل او را نسبت به خود جلب کند، از جمله خصلت‌هایی می‌دانند که بایستی مورد توجه شوهر قرار گیرد (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۲۳). پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: هر گاه شخص مؤمن به همسر خود روی نماید، دو فرشته او را در پناه حمایت گیرند و رابطه آنان چون شمشیر زدن در راه خدا شمرده شود و چون از آن فارغ شود، گناهان او همچون ریزش برگ درختان فرو ریزد و چون غسل کند، از گناهان شسته شود (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۴: ۱۵۱).

این احادیث، گویای اهمیت تأمین این نیاز در زندگی مشترک است. اسلام غریزه جنسی را پشتوانه بنای خانواده و وسیله استحکام آن قرار داده است؛ بدین معنا که وقتی زن و مرد، عقیف و متدین و خداترسند و طبق دستور اسلام از گناه در باب غریزه جنسی اجتناب می‌کنند، طبعاً نیازشان به یکدیگر در این مورد بیشتر و بنای خانواده مستحکم‌تر خواهد شد. (حاج علی اکبری، ۱۳۸۳: ۳۰)

ه) نتیجه‌گیری

اگر زندگی بخشی از بندگی است، پس باید نشانه‌های بندگی در آن هویدا باشد. مهم‌ترین و بارزترین نسبتی که می‌تواند در زندگی، بندگی‌ها را صورت‌بندی کند، نسبت زناشویی است. «هویت همسر» آنگاه که از مهارت‌های کافی و جامع برخوردار باشد و زن یا شوهر در مواجهه با همسر خود آنها را به کار گیرد، طبعاً به مأموریت اصلی آفرینش آدمی جامعه عمل پوشانده و بندگی‌اش معنا یافته است. پس به نظر می‌رسد تأکید بر بعد عبودیتی و مهارت‌های همسری و تحلیل و استناد دینی داشتن نسبت به راهکارهای تقویت علاقه بین همسران، ضمن افزایش انگیزه همسران برای به کارگیری آنها، خانواده‌ها را از ظرفیت بی‌پایان این راهکارها که نتایجی چون: ایجاد نشاط، درک متقابل، افزایش اعتماد و سلامت جسم و روان و حذف طلاق عاطفی در روابط زن و شوهر را دارد، برخوردارتر می‌کند.

پیشنهادها:

۱. برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای همسران جهت ارتقای سطح آگاهی و توانمندی زوجین در حوزه خانواده؛
۲. فرهنگ‌سازی صحیح از سوی صدا و سیما با ارائه برنامه‌های جذاب آموزشی و فیلم‌های مفید؛

ابراز علاقه همسران؛ هنر زندگی در مسیر بندگی ♦ ۶۸۱

۳. برگزاری کلاسهای آموزشی برای دختران و پسران در خصوص مهارتهای روابط مؤثر همسران در دانشگاهها؛

۴. تألیف کتب و فراهم کردن فضاهای مجازی برای ارتقای سطح آگاهی و فرهنگ در حوزه خانواده.

○ ○ ○

Archive of SID

منابع

- قرآن کریم.
- ابی فراس (بی تا). مجموعه ورام. قم: الفقیه.
- اسلاملو، نعیمه و همکاران (۱۳۸۷). کلبه مهر: همسراری. تهران: نگار نو.
- افروز، غلامعلی (۱۳۷۶). «روان شناس خانواده (۳): همسران برتر». مجله پیوند، ش ۲۱۶: ۱۰.
- باستانی، سوسن؛ محمود گلزاری و شهره روشنی (۱۳۸۹). «طلاق عاطفی: علل و شرایط میانجی». مجله بررسی مسائل اجتماعی ایران، سال اول، ش ۳: ۱۶-۸.
- بحرانی، سیدهاشم (۱۴۱۶ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. تهران: بنیاد بعثت.
- بهشتی، احمد (۱۳۷۷). خانواده در قرآن. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- حاج علی اکبری، محمدجواد (۱۳۸۳). مطلع عشق؛ گزیده‌ای از رهنمودهای حضرت آیت الله سیدعلی خامنه‌ای به زوجهای جوان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حرّانی، حسین بن شعبه (۱۴۰۴ ق). تحف العقول، قم: جامعه المدرسین.
- حر عاملی (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه، قم: آل البيت.
- حیدری، مجتبی (۱۳۸۷). دینداری و رضامندی خانوادگی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۱). زن ریحانه آفرینش (مجموعه سخنرانی‌های مقام معظم رهبری درباره زن). [بی جا]: نوای قلم.
- دشتی، محمد (بی تا). نهج الحیاه؛ فرهنگ سخنان فاطمه (س). قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸). سیره نبوی؛ سیره خانوادگی. تهران: دریا.

۶۸۳ ❖ ابراز علاقه همسران؛ هنر زندگی در مسیر بندگی

- دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵). فرهنگ متوسط دهخدا، تهران: دانشگاه تهران و مؤسسه لغتنامه دهخدا.
- سبحانی نیا و عسکری (۱۳۷۹). مهر و قهر. اصفهان: مرکز فرهنگی شهید مدرس.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۷۸). «طلاق عاطفی: فقدان علاقه و ارتباط همسران با یکدیگر». ماهنامه رفاه، ش ۱۰۲: ۴۳.
- شعیری، تاج الدین (۱۳۶۳). جامع الاخبار. قم: رضی.
- شیخ صدوق (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. قم: جامعه المدرسین.
- شیخ طوسی (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن (۱۳۶۰). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: فراهانی.
- طبرسی رضی الدین، حسن بن فضل (۱۴۱۲ ق). مکارم الاخلاق. قم: شریف رضی.
- طبری، محمدبن جریر (بی تا). دلائل الامامه. قم: دار الذخائر للمطبوعات.
- طیبی، ناهید (۱۳۸۵). زن در چشم پیامبر. قم: بهشت بینش.
- عمید، حسن (۱۳۸۸). فرهنگ عمید. تهران: سکه.
- فضل الله، سید محمدحسین (۱۳۸۳). زن از نگاهی دیگر. ترجمه مجید مرادی. تهران: نشر بین الملل.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵). الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). جاذبه و دافعه علی (ع). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (بی تا). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- مجلسی (۱۴۰۴ ق). بحار الانوار. لبنان: مؤسسه الوفاء.

- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۷). تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث. با همکاری عباس پسندیده. ترجمه حمیدرضا شیخی. قم: دارالحدیث.
- مظاهری (۱۳۶۴). اخلاق خانواده. قم: شفق.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. تهران: سپهر و امیرکبیر.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نفیسی، علی اکبر (۱۳۴۳). فرهنگ نفیسی. [بی جا]: کتابفروشی خیام.
- نوری، محدث (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل. قم: آل البیت.

Archive of SID